

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

AYNURƏ ƏHMƏDAĞA qızı MƏMMƏDOVA

**MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN”
ƏSƏRİNDƏ FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR**

5706.01-Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKI-2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu**
akademik

Rəsmi opponentlər: **Roza Hüseyn qızı Eyyazova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin Müasir
Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci ildə, saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 -Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, V mərtəbə, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi olduqca qədimdir. Məlum olduğu kimi, tarixi-coğrafi şəraitə görə bu iki xalq çox qədim zamanlardan bir-biri ilə həmsərhəd olan zonalarda, bir çox hallarda isə hətta qarışıq şəkildə məskun olmuşdur. Lakin bu əlaqələr XIII-XIV əsrlərdən sonra, ərəb dilinin regionda nüfuzunu itirməsilə daha da intensiv xarakter daşımağa başladı.

Türkdilli və İrandilli etnosların tarixi əlaqəsi ayrı-ayrı dövrlərdə “azlıq-çoxluq”, “hakim-məhkum” tərəflərin qarşılıqlı münasibəti əsasında formalaşmışdır. Qalib-məğlub qarşılaşmasında isə nəticə etibarilə bu gün Azərbaycan dilinin yayıldığı bütün areallarda Azərbaycan dili qalib çıxmışdır. Azərbaycan dilində bir çox xüsusiyyətlərin meydana çıxmasında etnik qarışıqlıq, şübhə yoxdur ki, müəyyən rol oynamışdır.

Hinduşah Naxçıvanının “Əs-sihahül-əcəmiyyə” əsəri Azərbaycan dili ilə fars dili arasında bağlılığın mövcudluğunu təsdiq edən ilk mənbələrdən biri sayıla bilər. Bu əsər azərbaycanlılara fars dilini öyrətmək məqsədilə yazıldığını təsdiq etməklə bərabər, hər iki dilin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹

İran-Azərbaycan dil əlaqələrini şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: 1) Qədim fars-Azərbaycan dil əlaqələri. 2) Orta fars-Azərbaycan dil əlaqələri. 3) Yeni fars-Azərbaycan dil əlaqələri. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki qədim və orta fars ünsürlərini müəyyənləşdirmək bir neçə səbəbə görə çətindir, çünki xüsusilə ədəbi dilimizdə qədim və orta fars dili elementləri çox azdır. Qədim və orta fars dilləri elementləri Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrlərinə düşmüş, yazılı dövrdə həmin elementlər yeni fars dili elementləri ilə, ya da Azərbaycan mənşəli elementlərlə və başqa alınmalarla əvəz olunmuşdur. Onların müəyyən qismi yeni fars sözləri ilə eyniyyət təşkil etdiyindən saxlanılmışdır.

İstənilən dilin lüğət tərkibini dərinlən araşdırmaq üçün görkəmli söz ustalarının bu dildə yazdıqları əsərlərin öyrənilməsi gərəkli mövzulardandır. Hər hansı bir dilin tarixi leksikasının öyrənilməsində bədii əsərlər önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan-fars qarşılıqlı dil əlaqələrinin izlərinə dilimizin möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də digər klassik ədəbiyyat nümunələrində rast gəlirik. Bu əsərlərdə qeydə alınmış

---

¹Sadıqova C., Ələsgərova T. “Əs-sihahül-əcəmiyyə” nin qrammatika hissəsi Azərbaycan dilçiliyinin tarixini öyrənən ilkin mənbələrdən biri kimi // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: 1989, 104 s

fars sözlərinin bəziləri indi də Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyini qorumaqdadır.¹

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi sayılan Məhəmməd Füzuli dilinin müasir elmi-nəzəri və metodoloji müstəvidə və müxtəlif səviyyələrdə araşdırılması dilçilik baxımından aktual problemlərdəndir. Böyük sənətkar üç dilin- türk, ərəb və fars fars dillərinin leksikasından bəhrələnməklə söz abidəsi yaratmışdır.

Məhəmməd Füzulinin əsərləri dil baxımından, tədqiq olunsa da, lakin hələ də bəzi məsələlərin araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Belə ki, Füzulinin epik yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Leyli və Məcnun” əsərinin dil və üslub baxımından araşdırılması füzulizünaslığın, ümumiyyətlə dilçiliyin aktual tədqiqat mövzularından biri kimi qarşıya çıxır. İndiyə kimi bu əsərdə olan ərəb sözləri tədqiq olunsa da, fars mənşəli sözlər tədqiqata cəlb olunmamışdır və təqdim olunan dissertasiya işi həmin boşluğu doldurmaq baxımından aktualıq kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin inkişafının bütün mərhələlərində dilimizə daxil olan yeni sözlər onların müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunma zərurətini ortaya çıxarır. O cümlədən, fars dili ilə Azərbaycan dili arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi, hər iki dilin bir-birinə təsir gücünü aşkara çıxarmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan bu mövzu təkcə fars dilçiliyi üçün deyil, həm də ümumiyyətlə Azərbaycan dilçiliyi üçün də aktual olan məsələlərdəndir.

Belə ki, mövzunun işlənməsi fars və Azərbaycan dilinin leksikologiyası və qrammatikası məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin material verə bilər.

Azərbaycan dilində alınma sözlər, xüsusilə ərəb və fars dillərindən alınan sözlər barədə bir sıra araşdırmalar və kitablar diqqəti cəlb edir. Bu sıradakı S.Cəfərov, H.Həsənov, T.Hacıyev və başqalarının işlərini qeyd etmək olar.

Ə.Dəmirçizadə, H. Zərinəzadə, M.Rəhimov və bir sıra digər alimlər Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ilk orta əsrlərdə başladığını qeyd edirlər.

Orta əsrlər klassik ədəbiyyatımızda ərəb-fars mənşəli alınma sözlərin çəkisinin müəyyən tarixi mərhələlərə görə paylaşdığını diqqətdən qaçırmayan dilçi-tədqiqatçılar, hətta, “XIII-XVI əsr yazılı abidələrimizə nəzər saldıqda diqqəti cəlb edən budur ki, bu abidələrin dilində ərəb-fars mənşəli sözlər, həmçinin ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələri yox dərəcəsiyə” olduğunu, “yalnız XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətai-

---

¹Dəmirçizadə Ə. Kitabi Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1999, 140 s.

nin divanına baxdığımız zaman artıq ərəb-fars mənşəli sözlərə və izafət birləşmələrinə ara-sıra təsadüf olunduğunu” vurğulayırlar.¹

Azərbaycan xalqının şərəfini, şöhrətini, milli iftixarını təşkil edən, xidməti və fəaliyyəti sözə sığmayan ədəbi simalar içərisində Füzulinin xüsusi yeri var. Onun böyük istedadı və parlaq dühası Azərbaycan mədəniyyəti tarixində yeni bir dövr açmış, Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək bədii ideyalarla, dərin insani ehtiraslarla zənginləşdirmişdir. O, doğma xalqının fəlsəfi, əxlaqı, zövqü, təsəvvür və arzularını öz əsərlərində yüksək bədii boyalarla əks etdirmişdir.

Füzulinin kəlamında söz sultanlarının lirik ədəbiyyatda və romantik ilham qaynağında görünən təsirinin isığı kicik devil. əksinə, bu təəssürat o qədər güclüdür ki, Füzulinin bütün sözlərində ver alır. Həmin ədəbiyyat sələflərin eşq divanlarını bərəkətli edən dəyərli fikirlərin bir güzgüsüdür.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir dilimizin yüksək zirvəyə qaldırılmasında Füzulinin böyük xidmətlərindən birisi, həm də birincisi, şair tərəfindən bir çox Azərbaycan sözlərinin şeir dilinə gətirilməsi, yüzlərcə ərəb, fars sözlərinin, Azərbaycan söz və ifadələri ilə əvəz edilməsindədir.

Füzuli əsərlərinin dili daim tədqiqat obyektinə olmuş, lakin bununla belə hələ də bəzi məsələlərin öyrənilməsinə ehtiyac var. Onun əsərlərinin dilinin öyrənilməsi XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra aydın olmayan sahələrinə aydınlıq gətirməyə şərait yaradır. Füzuli əsərlərini diqqətlə öyrəndiyimiz zaman aydın olur ki, onun dili sadə və aydın olduğu qədər, məzmunu da dərin və çox mənalıdır. Məhz bu ikinci cəhət onu müəyyən qədər asan başa düşməyə mane olmuşdur. Şairin özü də etiraf edir ki, onun əsərlərinin əsasını elm, hikmət və s. təşkil edir. Şübhəsiz, belə bir vəziyyət dilin də nisbətən elmi, dərin mənalı sözlərlə yüklənməsinə, mürəkkəbliyinə səbəb olmuşdur.

Aydın məsələdir ki, Füzuli dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin çoxluğu heç də dilin əsl təbiətini, onun əsl ruhunu poza bilməmişdir. Azərbaycan dilinin gözəl xüsusiyyətləri Füzuli tərəfindən mühafizə edildiyi üçün onun əsərləri də çox asanlıqla geniş oxucu mühitinə yol tapmış və cazibəli təsirini göstərmişdir. Görkəmli alim, professor Mir Cəlal Paşayev ”Füzuli sənətkarlığı” əsərində Füzuli dilinin cətinliyindən, ərəb və fars sözlərinin çoxluğundan bəhs edərkən çox tutarlı dəlillər göstərərək yazır: “Füzuli dilinin qəliz olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə indiki danışmaq dilimizi müqayisədən çıxarmaq düz deyildir... dərin fəlsəfi fikirlərin, yüksək və mürəkkəb ictimai məsələlərin elm və sənət hadisələrinin ifadəsi və buna müvafiq surət və epitetləri yaratmaq üçün o zamanın

---

¹Əliyeva S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz yaradıcılığında alınmalar. Bakı: 2014, 18s.

canlı danışıq dili kifayət etməzdi. Buna görə də şairin əsərlərində ərəb və fars dilindən alınmış kəlmələrə, tərkiblərə çox rast gəlirik”¹.

Füzuli yaradıcılığını, onun sənətkarlığını öyrənən dilçi alimlərimiz böyük şairin yaratdığı əsərlərinin dilinin leksik tərkibinə toxunmadan keçməmişlər.

Bildiyimiz kimi, Füzuli yaradıcılığını öyrənənlərin hamısı onun dilində milli mənşəli sözlərin çoxluq təşkil etdiyini mübahisəsiz olaraq təsdiq edirlər. Əlbəttə, burada yalnız həmin dilin qrammatik quruluşundakı xüsusiyyətlər deyil, eyni zamanda, sözlər və lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən frazeoloji birləşmələr də nəzərdə tutulmuşdur. Türk alimləri isə bu cəhətdən onun dilində bir növ “əcəmilik” olduğuna işarə etmişlər. Çünki Azərbaycan sözlərinin müəyyən qismi onların dilində işlənən sözlərdən az da olsa fərqlənir.

Füzuli dövrün ictimai-mədəni və siyasi şəraiti ilə əlaqədar olaraq əsərlərində işlətdiyi Azərbaycan sözlərinin üstünlüyünə, xəlqiliyinə yüksək əhəmiyyət vermiş, heç vaxt Azərbaycan dilinin xalq içərisində daha geniş yayılmış sözlərini işlətməkdən çəkinməmişdir. Füzuli dilinin bədiiliyindən bəhs edərkən prof. M. C. Paşayev haqlı olaraq qeyd etmişdir: “Füzulidə söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətlərindən biri xalq sözlərinin, xalq həyat və məişətinə aid olan, ədəbi dildə bəlkə də ilk dəfə işlənən sözlərin çoxluğu”².

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Füzuli dilinin təməl daşını Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və onun üzərində yaranmış sözlər təşkil edir ki, bu leksik tərkibə ərəb və fars sözləri də daxildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli ərəb və fars mənşəli sözlərdən kor-koranə istifadə etməmişdir. O, bu sözləri ana dilimizdə işlədilən sinonimlərə qarşı qoyulmamış, əksinə onların azərbaycanca qarşılığını da işlətməmişdir.

Füzuli dilində işlənən ərəb və fars sözlərindən bəhs edərkən məsələyə bir qədər obyektiv yanaşılmalı, onlara xəlqilik nöqtəyi-nəzərindən qiymət vermək lazımdır. Çünki onun xalq ruhunda, aydın bir tərzdə yazdığı şeirlərin dilini XVI əsrin savadlı mühiti üçün yüksək səviyyədə yazılmış elmi-fəlsəfi məzmunundakı əsərlərinin dili ilə eyniləşdirmək olmaz. Füzuli həmişə birinci məqama üstünlük vermişdir.

Ə.Dəmirçizadə Füzuli dilini tədqiq edərkən yazırdı: “Füzuli elə ərəb və fars sözləri seçib işlətməmişdir ki, bunların bir qismi hələ Füzulidən çox əvvəl artıq azərbaycanlaşmışdı, bir qismi isə asan olduğu üçün tezliklə mənimsənilə bilən, güman ki, Füzuli qəzəlləri vasitəsilə daha çox yayılan, sonralar mənimsənilmiş olan sözlərdir... Füzuli bu sözləri, hətta daha qəliz

---

¹Paşayev M.C. Füzulinin sənətkarlığı. Bakı, 1958, s45

²Mirzəzadə H.İ. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri VIII cild, Bakı, 1957, s.162

sözləri, mümkün qədər elə tərkiblər içərisində işlətməmişdir ki, asan başa düşülsün”¹.

Füzulinin ədəbi-poetik dilinin zənginliyi, gözəlliyi və milli ruhu ilə bağlı yuxarıda söylənilən fikirləri əyani şəkildə izləmək üçün onun “Leyli və Məcnun” əsərinin lüğət tərkibinə və burada işlənən fars mənşəli sözlərin işlənməsi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Təqdim olunan tədqiqat elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malik olan bir işdir. Belə ki, dissertasiya fars dilçiliyinin az öyrənilmiş tərəfini tamamlayaraq, fars dili leksikasının işıqlandırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticəsində “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən sinonim, antonim, omonimlərin, çoxmənalı sözlərin struktur və semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır, eyni zamanda onların Azərbaycan dilində hal-hazırda işlənilib-şəkiləndirilməməsi barədə məlumatlar təqdim olunur. Tədqiqat işi konkret ədəbi-bədii abidə əsasında XVI əsrdə Azərbaycan dilində işlənən fars mənşəli sözlər haqqında kifayət qədər məlumat verir. Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrinin proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, magistratura təhsil pilləsində farsdilli ədəbiyyat və fars dilçiliyi üzrə xüsusi kursların təşkilində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin materialları əsasında fars mənşəli sözləri tədqiqata cəlb etməkdə məqsədimiz əsərdə işlənmiş fars alınmalarını müəyyənləşdirmək və onların leksik-semantik təhlilini verməkdir. Lakin biz bununla kifayətlənməmiş, həmin fars mənşəli sözlərin müasir Azərbaycan dilində işlənmə səviyyəsini, eləcə də onların quruluşca növlərini də araşdırmışıq. M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində fars mənşəli sözlərin kompleks şəkildə araşdırılması, onların leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1) Əsərdə işlənən fars mənşəli sözlərin əsas leksik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək;

2) Fars dili əsasında dillərarası əlaqələrin yaranma şəraiti və səbəblərini, bu əlaqələrin fəaliyyət mexanizmini öyrənmək;

3) Azərbaycan-fars dili əlaqələrinin tarixini araşdırmaq, bu dillərin leksik səviyyədə qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini öyrənmək;

4) Əsərdə işlənən fars mənşəli sözləri Azərbaycan dialekt və şivələrində aşkar etmək;

---

¹Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə., Bakı: Maarif,1979, s.186-187

5) M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli sözləri mənşəyinə görə təsnif etmək;

6) Fars mənşəli sözlərin əsərin dilində baş verən semantik prosesləri sinonimlik, omonimlik, antonimlik və sözlərin çoxmənənliliğini öyrənmək;

7) Əsərin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri leksik-semantik söz qrupları üzrə təsnif etmək.

Tədqiqatın mənbə və metodu. Bizim tədqiqatımızın əsas mənbəyi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri və həmin əsərin Ayna Babayeva tərəfindən tərtib olunmuş elmi-tənqidi mətnidir.¹ Tədqiqatımız təsviri və müqayisəli-təsviri metodlarla yerinə yetirilmişdir ki, bu da bizə Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində oynadığı rolu aydınlaşdırmağa şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri əsasında fars mənşəli sözlər və onların Azərbaycan dilində işlənməsi ilk dəfə bu dissertasiyada tədqiq olunmuşdur.

Bununla da bu əsərdə işlənən fars mənşəli sözlərin köməyi ilə düzələn düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin semantik təhlili verilmiş, sinonim, antonim, omonimlər leksik-semantik təsnifatlar üzrə qruplaşdırılmış və onlara aid beytlər misallar şəklində izah edilmişdir.

Bu tədqiqat işində Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlədilər və hal-hazırda Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fars mənşəli sözlər müəyyənləşdirilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri müəllif tərəfindən respublikanın və xarici ölkələrin elmi jurnallarında, eləcə də elmi konfrans materiallarında dərc edilmiş 10 məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Müəllifin mövzu ilə əlaqədar Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materiallarında, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri” və Dilçilik İnstitutunun “Terminologiya məsələləri” məcmuəsində, AMEA-nın “Gənc alimlərin əsərləri” elmi jurnalında dərc edilmiş və xaricdə mövzuya aid məqalələri dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və tədqiqatla bağlı sözlükdən ibarətdir.

---

¹Babayeva A. Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun”. Elmi-tənqidi mətn, Bakı: Şərq-Qərb, 1996, s.3

DİSSERTASIYANINƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində fars mənşəli sözlərin leksik xüsusiyyətləri” adlanan birinci fəslə beş yarım fəsil də bərabərdir. Bu fəsilərdə əsərin leksik xüsusiyyətlərindən, fars mənşəli sinonim, antonim, omonimlərdən və fars mənşəli sözlərin poetik mətnə mənə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Dissertasiya işinin birinci fəslinin birinci yarım fəsilində əsərin “Leksik xüsusiyyətləri”ndən bəhs olunur.

“Leyli və Məcnun” əsərində işlədilən fars mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına tabe edilmiş və bu proses kor-koranə olmamışdır. Belə ki, fars mənşəli sözlərin müəyyən ədəbi-bədii mənbədə işlədilməsi, əsasən, fərdi-üslubi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da həmin sözlərin müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə etməsini və onların çoxmənalılığı faktını şərtləndirir. Digər tərəfdən konkret əsərdə fars sözləri vasitəsilə müəllifin fərdi yaradıcılığı sayəsində düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər əmələ gəlir ki, bunlar da Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin materialları əsasında fars mənşəli sözlərin aktuallığı təkcə əsərdə işlənmiş fars sözlərinin ümumi siyahısının aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşmır. Bu eyni zamanda həmin fars mənşəli sözlərin leksik xüsusiyyətlərini, onların hansı mənə dəyişikliklərinə məruz qaldığını da aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələyə tarixilik baxımından yanaşsaq, əsərin dilində olan ərəb və fars sözlərin miqdarı XVI əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış bədii əsərlərin dili üçün o qədər də çox deyildir. Bundan başqa əsərdə xeyli sayda ərəb və fars sözlərinin, fars və türk sözlərinin birləşməsindən yaranan “hibrid” sözləri işlənmişdir. Əsərdə işlənən fars mənşəli sözlər əsasən poetik leksikanın hesabına artmışdır. Məsələn: (سزاوار)-layiq; (روشن)-ışıqlı; (گربان)-ağlar və s.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli sözlərin tarixi dövr ərzində bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmasını araşdırarkən bir neçə cəhəti qeyd etmək yerinə düşər. Əsərdə fars mənşəli sözlər tələffüz baxımından 3 kateqoriyaya bölünür:

a) Azərbaycan dilində oxunuş və tələffüzünə görə fərqlənməyən fars sözləri: Qeyd etmək lazımdır ki, elə alınma sözlər vardır ki, heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmadan da işlədilir. Bu həmin sözün hansı dildən götürülməsindən deyil, onun fonetik tərkibindən zahiri görkəmindən asılıdır.

Məsələn; dərd(درد), bərabər(برابر), bəxt(بخت), bağban(باغبان) və s.

b) Əsərdə işlənən və öz şəklini mühafizə edən müəyyən qrup sözlərin daxilindəki səslilər dilimizin təbiətinə uyğunlaşsada, saitlərin uzunluğu fars dilində olduğu kimi deyildir. Bu sözlərdə vurğu da öz yerini dəyişərək sözün son hecasına keçmişdir. Məsələn; agah(آگاه), abad(آباد), azar(آزار), avaz(آواز), aşına(آشنا)..

Fars dilində saitlərin tələffüz məxrəci və keyfiyyət çalarından əlavə onların xarakteristikası üçün, həmçinin kəmiyyət əlaməti böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin saitləri yalnız keyfiyyət çalarına, tələffüzünə görə bir-birindən fərqlənir. Fars dilində mövcud olan uzun a, i, u, saitləri Azərbaycan dilinin öz fonetik tərkibində yoxdur.¹

v) Üçüncü qrupa öz fonetik simasını dəyişən fars mənşəli sözlər aiddir. Belə sözlər Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları əsasında fonetik qaydalara tabe olur. Bu tip sözlər Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına (ahəng qanunu, assimilyasiya, dissimilyasiya və s) məruz qalaraq, saitləri və hətta samitləri də əvəzlənmiş sözlərdir. Məsələn; asiman (a:sema:n), düşmən(doşmən), günah(qona:h), çarx(çərx) və s.

Beləliklə, “Leyli və Məcnun poeması əsasında fars mənşəli sözləri tədqiq etməkdə məqsədimiz əsərdə işlənən fars mənşəli sözləri müəyyənləşdirmək, bu və ya digər fars alınmalarının sinonimliyini, antonimliyini, omonimliyini, çoxmənalılığını müəyyən qədər aydınlaşdırmaqla onların leksik təhlilini vermək, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin yaranmasında fars mənşəli sözlərin iştirakı hallarını təhlil etməkdən ibarətdir.

“Leyli və Məcnun” əsərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şair leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlardan istifadə etmişdir. Əsərdə hər bir lüğət vahidinin leksik-semantik mənası, üslubi-estetik vəzifəsi konkret mətnlə, bədii situasiya ilə əlaqədar müəyyən çalarlar, keyfiyyətlər kəsb edir. Ona görə də əsərin dili öz dərin obrazlılığı, emosional-ekspressiv keyfiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə seçilir.

Həmin fəslin “**Fars mənşəli sinonimlər**” adlanan ikinci yarımfəslində Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən sinonim cərgələrini tərkibə daxil olan üzvlərin sayına görə üç əsas qrupa bölünməsindən bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli hər üç dilin, yəni ərəb, fars, türk dilinin sinonim sözlərindən istifadə etdiyi üçün sinonim cərgələri tərtib edərkən fars dili ilə yanaşı ərəb dilində olan sinonim sözləri də tədqiqatə cəlb edilmişdir.

1) İki üzvdən ibarət olan kiçik komponentli sinonim cərgələr. Məsələn; madər(مادر)- ana; payibənd(پایبند)-pabəst(پابست) və s.

---

¹ A. A. Axundov., Q.Ş.Kazimov, S.M.Behbudov. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı :Şərq-Qərb, 2007, s.75

2) Üçdən doqquzadək komponentdən ibarət olan sinonim cərgələr; Məsələn; xərab(خراب) (ərəb)-viran(ویران)-bərbad(بیرباد)-xaraba mənasında; dörd komponentdən ibarət: xamə(خامه)-midad(مداد)-kilk(کلک)-(قلم) (ərəb) (ərəb)-qələm; beş komponentdən ibarət: gənc(گنج)-gəncinə(گنجینه)-xəzain(خزائن) (ərəb)-dəfinə (دفینه) (ərəb)-məxzən(مخزن) (ərəb)-xəzainə mənasında ; altı komponentdən ibarət: lələzar (لالهزار) -gülzar(گلزار)-səbzəzar(سبزهزار)-çəmən(چمن)-gülşən(گلشن)-gülüstan və s.

3) Bundan başqa əsərdə yeddi, səkkiz, doqquz on və daha artıq komponentdən ibarət olan sinonim cərgələrə rast gəlinir. Məsələn; doqquz komponentdən ibarət: məhbub(محبوب) (ərəb)-yar(یار) –nigar(نگار)-canan(جانان)-dilruba(دلریبا)-dərbər(دلبر)-dildar(دلدار)-dilsitan(دلستان)-həbib(حبیب) (ərəb)-sevgili mənasında; həmnişin(همنشین)-həmnəfəs(همنفس)-həmsöhbət(همصحبت)-həmdərd(همدرد)-həmrah(همراه)-həmraz(همراز)-dəmsaz(دمساز)-həmdəm(همدم) nədim(ندیم) (ərəb)-əshab(اصحاب) (ərəb)-munis(مونس) (ərəb)-yoldaş mənasında;

Əsərdə toplanan sinonimlərin təhlili göstərir ki, sinonim cərgələrin əksəriyyəti özündə üçdən doqquza qədər komponenti olan orta saylı cərgələrdir. Bu qrupların nitq hissələri üzrə təhlili göstərir ki, sinonim cərgələrin yaranmasında isim, sifət, zərfə aid olan sözlərdən də istifadə edilir. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, sinonim cərgədə olan sözlərin ifadə etdiyi mənalar müxtəlif, söz isə bir vahiddir. Lakin nəzər yetirdikdə görürük ki, bu sözlər vasitəsilə anlaşılan bütün məfhumlar yaxın məfhumlardır.

Bundan başqa tədqiqat işində sinonimləri etimoloji cəhətdən qruplaşdırıb, onların hansı nitq hissələrinə aid olduğu, mənə və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Etimoloji cəhətdən sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1) Sırf fars sözlərindən ibarət olan sinonim cərgələr. Məsələn, pabəst (پابست) - payibənd(پایبند)-giriftar(گرفتار)-ayağı bağı

2) Fars və Azərbaycan sözlərindən ibarət sinonim cərgələr: Məsələn, şəb(شب) - gecə; sər(سر) - baş;

3) Fars və ərəb sözlərindən ibarət sinonim cərgələr: Məsələn; kəbutər-(کبوتر)-həməm(حمام) (ərəb)-(göyərçin) və s.

4) Fars, ərəb və Azərbaycan sözlərindən ibarət sinonim cərgələr- camə(جامه) -libas(لباس) -qaftan(türk)-rəxt(رخت)-kisvət(کسوت) (ərəb)-don (türk); və s.

Bu yarımfişildə həmçinin sinonim komponentlərin nitq hissələrinə görə mənsubiyyətini nəzərə alaraq sinonim cərgələri isimlərdən ibarət olanlar; sifətlərdən ibarət olanlar; zərflərdən ibarət olanlar; feillərlə ifadə olunan sinonimlər şəklində tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, verilən təsnifat şərtidir. Bəzi ifadələr cümlədə həm isim, həm sifət, həm zərf, həm say, həm də feil kimi özünü göstərir. Şübhə doğurmayan budur ki, onların içərisində əsas yeri isimlər tutur.

Əsərdə işlənən sinonimlər mənə eyniyyəti və yaxınlığı cəhətdən əsasən mütləq və nisbi(mətni) sinonimlər adı altında qruplaşdırılmışdır. Bədii əsərlərdə təkrarın qarşısını almaq, üslubi gözəllik yaratmaq üçün mütləq sinonimlərlə yanaşı, nisbi sinonimlərdən də istifadə olunur. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən nisbi sinonimlərin nitq hissələrinə görə təsərif edərkən onların isim, sifətlərdən ibarət olduğunun şahidi oluruq.

1)İsimplərdən ibarət olan nisbi sifətlər. Məsələn; nihal-derəxt-şəcərə-(ağac) və s.

2)Sifətlərdən ibarət nisbi sinonimlər. Məsələn; həzin-zar-əfkar-nalan-(ağlar) və s.

Beləliklə, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən sinonimlər təkcə ümumi, məlum olan mənələrdə deyil, həmçinin yeni semantik mənələrdə işlənmişdir. Əsərdə işlənmiş sinonim sözlərin bəziləri sufi və irfani mənaları da kəsb edir. Buna görə də semasioloji problemlərin öyrənilməsində Füzuli sinonimləri müstəsna rol oynayır.

Birinci fəslin “**Fars mənşəli antonimlər**” adlanan üçüncü yarım-fəslində tədqiq olunan fars mənşəli antonimlərin nitq hissələrinə, mütləq və nisbi olmasına görə təsnifatı aparılmışdır. Əsərdə işlənən antonimlər nitq hissələrinə görə aşağıdakı qruplar üzrə araşdırılmışdır.

1)İsimlərin əsasında yaranan antonimlər -bəhar (بهار)≠ xəzan(خزان); padişahlıq(پادشاهلیق)≠ gədəliq(گدالیق) və s.

2) Sifətlərin əsasında yaranan antonimlər- deraz(دراز)≠ kutah(کوتاه); düşvar(دشوار)≠ səhl(سهل) (ərəb) və s.

3) Zərflərin əsasında yaranan antonimlər- dur(دور)≠ yaxın; dərün(درون)≠ birün(بیرون)

Əsərdə işlənən antonimləri mənşəyinə görə tədqiq edərkən, onlar aşağıdakı kateqoriyalara bölünmüşdür:

1) İnsanın xasiyyəti, əxlaqı, qabiliyyəti ilə əlaqədar olan antonimlər; divanə(دیوانه)≠xirədmənd(خردمند); aşına(اشنا)≠biganə(بیگانہ);

2) İnsanın xarici görünüşü, fiziki keyfiyyətlərini əks etdirən antonimlər: pir(پیر)≠cəvan(جوان);

3) Təbiətlə bağlı antonim qoşalılıqlar; ab(آب)≠atəş(آتش); bəhar(بهار)≠xəzan(خزان);

4) Bitki aləmini əks etdirən antonimlər: gül(گل)≠xar(خار).

5)Bədən üzvlərinin antonimliyi: sər(سر)≠pa(پا).

Bundan başqa əsərdə işlənən antonimləri dil baxımından üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) hər ikisi fars dilinə məxsus olan antonimlər; 2) biri fars sözü, digəri Azərbaycan mənşəli olan antonimlər; 3) biri fars mənşəli digəri ərəb mənşəli olan antonimlər.

Əsərdə işlənən antonim qarşılıqlar göstərir ki, antonimlərin yaranmasında XVI əsr cəmiyyətinin ictimai həyat təcrübəsi də müəyyən rol oynamışdır. Füzuli antonimlərinin ifadə etdikləri məfhumlar dövrün,

mühitin fəaliyyəti, məşğuliyyəti, mənəvi dünyası ilə qarşılıqlı münasibətdən yaranmışdır.

Birinci fəslin “**Fars mənşəli omonimlər**” adlanan dördüncü yarım-fəslində əsərdə işlənən omonimlərləksik vahid kimi yanaşılmış vəonların tarixi bir kateqoriya kimi dildəki mövqeyini və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə işlənən omonimlər seçilərək beytlər daxilində izah edilmişdir. Məsələn əsərdə tab(تاب) sözünün bir neçə mənada işlənməsi verilən nümunələr əsasında izah olunur. Bu beytlərdə həmin bu ifadə güc, qüvvə mənasından başqa işıq və dolaşq, qıvrım formasında işlənməkdədir.

1. Tab(تاب)-güc, qüvvət mənasında:

Canü cigərində qalmadı tab,
Məhv oldu, necə kim, odda simab.¹

Tab(تاب)-ışıq mənasında:

Dur olsa gərək fūruğü tabım,
Olduqda yaxın, çəkər əzabım.²

Tab(تاب)-qıvrım, dolaşq mənasında:

Key səbzeyi-dərdimə verən ab,
Səriştəyi-razdan açan tab.³

Beləliklə, nəzərdən keçirilən misallardan belə aydın olur ki, Füzuli omonimlərdən çox ustalıqla istifadə etmiş və bu cür sözlər əsərin dilini daha da zənginləşdirmişdir.

Birinci fəslin “**Fars mənşəli sözlərin poetik mətndə mənə xüsusiyyətləri**” adlanan beşinci yarım-fəslə bu və ya digər fars mənşəli sözlərin üzdə olan mənalarından başqa onların poetik və bədii-estetik məzmun incəlikləri araşdırılmışdır.

Belə ki, əsərdə işlənən fars mənşəli sözlərin çoxmənalılığının yaranmasında məcazlaşmanın xüsusi rol oynadığının şahidi oluruq. “Leyli və Məcnun” əsərinin leksikasında məcazi sözlər xüsusi maraq doğuran məqamlardandır. Əsərdə işlənən məcazi sözlərin genişliyi Füzulinin müraciət etdiyi dilin leksik-semantik və qrammatik sistemini dərinədən bilməsinə dəlalət edir. Əsərdə olan məcazlar, istiarələr, kinayə və bənzətmələr leksik və məntiqi baxımdan, həm də obrazlılıq cəhətindən xüsusi vəhdət təşkil edir.

Dissertasiyanın II fəslı “**Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində fars mənşəli sözlərin semantik-struktur xüsusiyyətləri**” adlanır və üç yarım-fəsilə ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “**Əsərdə işlənən fars**

---

¹Babayeva A. Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun”. Elmi-tənqidi mətn, Bakı:Şərq-Qərb, 1996, s.264

²Babayeva A. Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun”. Elmi-tənqidi mətn, Bakı:Şərq-Qərb, 1996, s.354

³Yenə orada. səh.463

mənşəli sözlərin semantik qruplaşdırılması” adlanır. Bu yarımfəsildə həyatın müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edən sözlər termin səciyyəli leksik vahidlər kimi araşdırılmışdır.

Belə ki, xalqın həyatına, məişətinə, təsərrüfatına, yaşayış tərzinə, adət-ənənəsinə dərinədən bələd olan Məhəmməd Füzuli dilindəki leksika da ümumxalq xarakterli leksik vahidlərdən ibarətdir.

Bu baxımdan bu yarımfəsildə fars mənşəli sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1)Qohumluq bildirən sözlər; 2)Heyvan və quş adlarını özündə ehtiva edən zoometaforizmlər; 3)Bədən üzvlərini ifadə edən sözlər; 4)Bitki və bitki anatomiyasını özündə əks etdirən fitonimlər; 5)Məişət əşyalarının adlarını bildirən leksika; 6)Geyim və bəzək adlarını bildirən leksika; 7)Qiyətli daş-qaş və metal adlarını bildirən leksik vahidlər; 8) Hərbi terminlər; 9)Coğrafi adlar və astronomik adları bildirən sözlər; 10)Sənət, peşə və ictimai münasibətləri bildirən leksik vahidlər; 11)Mücərrəd mənə və dini etiqad bildirən sözlər.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli **“Fars mənşəli düzəltmə sözlər”** adlanır. Bu fəsildə əsərdə işlənən düzəltmə sözlərdən bəhs olunur.

Tədqiqat zamanı fars mənşəli düzəltmə sözlər şərti olaraq 7 qrupa bölünmüşdür: 1)Sırf fars mənşəli söz və şəkilçilərdən ibarət olan fars mənşəli düzəltmə sözlər; 2)Fars sözləri və Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər; 3)Fars mənşəli sözlər və ərəb dilinə məxsus şəkilçilərin birləşməsindən yaranan düzəltmə sözlər; 4)Fars dilinə məxsus şəkilçi və sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan düzəltmə sözlər; 5)Fars dilinə məxsus şəkilçilər, ərəb sözləri və Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərdən ibarət düzəltmə sözlər; 6)Fars dilinə aid şəkilçilər, fars mənşəli sözlər və Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərin birləşməsindən yaranan düzəltmə sözlər; 7)Ərəb sözləri və fars şəkilçilərindən düzələn düzəltmə sözlər.

1) Sırf fars mənşəli söz və şəkilçilərdən ibarət olan fars mənşəli düzəltmə sözləri araşdırarkən belə məlum olur ki, bu qəbil sözlər əsasən “ش”[-eş]; “ه” [-e]; “مند”[-mənd]; “زار”[-zar]; “گاه”[-gah]; “بان”[-ban]; “نا”[-na]; “گون”[-qun]; “هم”[-həm]; “ان”[-an]; “سار”[-sar]; “ناک”[-nak]; “پرست”[-pərəst] və s. şəkilçiləri vasitəsilə yaranmışdır.

Həmin bu şəkilçilər prefiks (ön şəkilçilər) və affiks (son şəkilçilər) olmaqla iki yerə bölünür. Prefikslərə aşağıdakı şəkilçilər daxildir.

1.1. “بی” [bi] ön şəkilçisi isimlərə qoşularaq, əlamət və keyfiyyətin yoxluğunu bildirən sifət əmələ gətirir. Məsələn; بیکس [bi+kəs] (kimsəsiz);

1.2. “نا” [na] ön şəkilçisi ilə ناگاه [na+gah] (qəfildən); ناخوش [na+xoš] (qəmgin; xoşa gəlməyən) və s.

Sözdüzəldici (affikslər) şəkilçilərə nümunə olaraq aşağıdakı şəkilçiləri göstərmək olar.

1.1. “ناک”[nak] şəkilçisi ilə düzələn sözlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları çox hallarda –l⁴ şəkilçili sifətlərə uyğun gəlir. Bəzən bu şəkilçi feil köklərinə artularaq sifət əmələ gətirir. Məsələn: ناک [nəm+nak] (nəmli)

1.2. ” گاه [gah] şəkilçisi ilə - بزمگاه [bəzm+gah] (kef məclisi). Bu şəkilçi haqqında Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsərində məlumatlara rast gəlinir. Müəllifin yazdığına görə bu şəkilçi bəzən zaman bildirən adlar, bəzən də məkan bildirən adlar əmələ gətirmək üçün işlədilir.¹

1.3. ” بان [ban] şəkilçisi mənşəcə qədim İran dilləri və sanskrit dilində ağa, sahib, cənab, qoruyan, mühafizə edən mənalarını ifadə edir. Qədim İran dilləri materiallarına əsasən demək olar ki, bu söz yalnız düzəltmə söz tərkibində gələrək, şəkilçi funksiyasını daşımışdır.²

1.4. ” ستان [stan] şəkilçisi mənşəcə yer, məkan mənasını verən qədim fars dilindəki “stana” və sanskrit dilindəki “sthana” sözündən təşəkkül tapmışdır. Bu sözə həmin mənada qədim fars dilinin yazılı abidələrindən olan Ven kitabələrində təsadüf olunur.³ Orta fars dilinə gəlincə “ستان” ifadəsi bu dildə öz həqiqi mənasından təcridən uzaqlaşaraq, şəkilçiləşmə prosesi keçirmişdir. Bu şəkilçi orta fars dilində bəzi sözlərdə yer, məkan adları əmələ gətirmişdir.

Müasir fars dilində isə “ستان”-ın semantik dairəsi daha da genişlənməmişdir. Bu şəkilçi tayfa, xalq adlarına əlavə olunaraq xüsusi isimlər və yer adları bildirən ümumi isimlər əmələ gətirir.⁴ Məsələn: دلستان [dil+sitan] (könül alan; sevgili); گلستان [gül+sitan] (güllük).

1.5. Müqayisə və ya bənzətmə mənasını ifadə edən ” وش [vəş] şəkilçisi ilə- ابروش [əbr+vəş] (bulud kimi); کافوروش [kafur+vəş] (ağappaq). Bu şəkilçi Azərbaycan dilində “kimi” sözü ilə ifadə olunur.⁵

1.6. ” ور [vər] şəkilçisi isimlərə qoşularaq peşə bildirən sözlər əmələ gətirir. L. Peysikov “-vər” şəkilçisini orta fars dili dövrünə aid edir.⁶ Məsələn: سخنور [süxən+vər]- (söz ustası, şair.)

1.7. ” کَش [keş] şəkilçi haqqında məlumatlara bir sıra fars dilçilərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Fars dilçilərindən olan Pərviz Natel Xanləri ” کَش” kök morfemini başqa sözlərlə birləşərək düzəltmə söz deyil, mürəkkəb söz əmələ gətirdiyini vurğulayır.⁷ Əslində “keş” morfemi fars dilində şəkilçi deyil, feil köküdür. Lakin Azərbaycan dilində isə həmin

¹Naxçıvani H. “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsəri. Bakı: Şərq-Qərb. 1993, s.93

²Hümbətova Ş. Müasir fars dilində feildən düzələn isimlər. Bakı: Nurlan, 2009, s.33

³Ələsgərova T. Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər. Bakı: Elm, 1972, s.106

⁴Yenə orada. səh.37

⁵ علی محمد سجادی، اسماعیل حاکمی والا ، منصور استخری، بخش نگارش و دستور زبان فارسی ، تهران ۱۳۷۶ ص ۴۵۶

⁶Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М, Изд-во МГУ, 1979, с.188

⁷پرویز ناتل خانلری، دستور زبان فارسی. انتشارات بنیاد فرهنگ ۱۳۰۱، ص ۱۴۳

morfemlə yaranan sözlər düzəltmə hesab olunur.¹Məsələn: پردهکش [pərdə+keş]- (hər şeyin üstünü örtən), سرکش [sər+keş] (sözə qulaq asmayan) və s.

1.8. “پرست” [pərest] şəkilçisi ilə yaranan isimlər- استنمپرست [sənəm+pərest], خودپرست [xud+pərest] (xüdpərest) vəs. Bu şəkilçi farsca pərestiş sözündən yaranmış, dilimizdə hər hansı bir şeyə uyan, ifrat dərəcədə meyl göstərən şəxsi ifadə edən isimlər əmələ gətirir.²

2) Fars mənşəli sözlərin türk ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşması 3 hal üzrə baş verir. 1) –lıq-lik-luq-lük şəkilçiləri 2) sız⁴-şəkilçiləri 3) cəm şəkilçiləri

3) Fars mənşəli sözlər və ərəb dilinə məxsus ikilik bildirən “–eyn” şəkilçisinin birləşməsindən yaranan sözlər. Bu tip sözlərə əsasən cəm şəkilçilərinin vasitəsilə düzələn sözlər aid edilir. Məsələn: zülfeyn- üzün hər iki tərəfindən sallanan hörüklər.

4) Fars dilinə məxsus şəkilçilər və ərəb sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn düzəltmə sözlər. Əsərdə bu cür düzəltmə sözlər əsasən aşağıdakı şəkilçilərin vasitəsilə düzəlmişdir. Məsələn; ”Bi”, ”həm” və ”na” - önqoşması vasitəsilə- بی عزت [bi+izzət] (hörmətsiz), هم نفس [həm+nəfəs] (dost); نامناسب [na+münasib] (münasib olmayan).

5) Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində bir sıra sözlərə də rast gəlinir ki, həmin sözlər fars dilinə məxsus şəkilçilər, ərəb mənşəli sözlər və Azərbaycan dilinə aid olan şəkilçilərin birləşməsindən yaranmışdır. Məsələn: “bivəfalıq”- gördüyümüz kimi “vəfasızlıq” sözünün qarşılığı olan bu sözdə hər üç dilin qrammatik üsurlərinə rast gəlirik.

6) Fars dilinə aid şəkilçilər, fars mənşəli sözlər və Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərin birləşməsindən yaranan düzəltmə sözlər. Məsələn; ”bi” və “lıq⁴” şəkilçisi vasitəsilə düzələn- بی هو شلوک [bi+huş+luq] (yaddaşsızlıq);

7) Ərəb sözləri və fars dilinə aid şəkilçilərin birləşməsindən yaranan düzəltmə sözlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

“ قام ” [fam], “ مند ” [mənd], “ ناک ” [nak], “ دار ” [dar] şəkilçisiləri buna misal ola bilər. شفق قام [şəfəq+fam] (şəfəq rəngində), نشاط مند [nişat+mənd] (şad olan), غضبناک [qəzəb+nak] (qəzəbli) və s.

Beləliklə əsərdə fars mənşəli düzəltmə sözlərin müəyyən edilməsi zamanı məlum olur ki, Azərbaycan dilinə aid şəkilçilərlə düzələn düzəltmə sözlər əsərdə azlıq təşkil edir. Haqqında danışdığımız düzəltmə sözlərin yaranmasında dilimizin “-lıq”; “-sız” leksik şəkilçiləri iştirak etmişdir. Bunlardan “-sız” sözdüzəldici şəkilçilərlə düzələn sözlər müasir Azərbaycan dilində az da olsa işlənir. Lakin “-lıq” leksik şəkilçilərlə düzələn sözlər isə köhnəlmişdir.

¹Rüstəmovə T.Z. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran: 1998, s.35

²Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, s.184

İkinci fəslin “**Fars mənşəli mürəkkəb sözlər**” adlanan üçüncü yarım-fəslində bəhs olunan mürəkkəb sözlərin funksiyası və sənətkarın bu sözlərə münasibəti, bu sözlərdən istifadə bacarığı da diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb sözlərə müraciət etməklə şair gözəl obrazlar, mənalı ifadəlilik vasitələri və vahidləri yaratmışdır.

Tədqiq etdiyimiz əsərə nəzər yetirərkən görürük ki, mürəkkəb sözlərin tərəfləri müxtəlif mənşəli nitq hissələrindən, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini tərk etmiş bir sıra sözlərdən əmələ gəlmişdir.

“Leyli və Məcnun” əsərində üslubi cəhətdən maraqlı doğuran, mürəkkəb quruluşlu nitq hissələri isim, sifət, zərf və feildir. Əsərdə işlənən mürəkkəb sözlərin elementləri müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir:

Mürəkkəb isimlər:

1) isim+isim birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər; سروقامت [sərv+qamət] sərvqamətli; سيلاب [seyl+ab]-selkimi axan su və s.

2) isim+ feil kökü birləşməsindən yaranan isimlər; دستگیر [dəst+gir]-dustaq və s.

3) Əvəzlik və feil əsasının birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər; خودپرست [xud+pərəst]-eqoist; özünü öyən.

4) İki feilin kök və əsasının birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər; جستو جو [cüst+cu]-axtarış;

Mürəkkəb sifətlər:

1) İsim və feili sifət birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər; برهمزده [bərham+zədə]-qarıışıq; دلشکسته [dəl+şikəstə]-qəlbisınıq və s.

2) Feili sifət və isim birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər; حالشکسته [şikəstə+hal(ərəb)]-kədərli və s.

3) Sifət və isim birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər; گرانبر [geran+bar]-ağır yüklü və s.

4) Sifət və feil kökü birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər; بلندپرواز [bülənd+pərvaz]-təkəbbürlü; və s.

5) Zərf və feil kökü birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər; دوربین [dur+bin]-uzaqgörən; سحرخیز [səhər+xiz]-səhər tezdən yuxudan oyanan.

7) İsim və feil birləşməsindən yaranan mürəkkəb zərflər; دردپرورد [dərd+pərvərd]-dərdçəkən; انبرالود [ənbər+alud]səpilmiş; və s.

8) Bundan başqa əsərdə Azərbaycan mənşəli “-lıq-lik “ şəkilçisini qəbul etmiş fars mənşəli mürəkkəb sözlərə də rast gəlinir. Məsələn: جانستاللق [cansitan+lıq] -öldürücü; خونفشانلق [xun+fəşan+lıq]-qantökmək və s.

9) Əsərdə fars mənşəli mürəkkəb sözlərin fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmiş formalarına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn; کلاهدوزی [kulah+duz+i]-papaqçılıq və s.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində yuxarıda sadaladığımız nitq hissələrindən başqa mürəkkəb sözlərin yaranmasında feillərin də rolu böyük olmuşdur. Həmin mürəkkəb feilləriki tərkib hissədən ibarət olub, birinci komponenti fars mənşəli sözlər, ikinci komponenti Azərbaycan

dilinə məxsus köməkçi feillər təşkil edir. Bu köməkçi feillər arasında daha çox “olmaq”, “etmək”, “qılmaq”, “bulmaq” feillərinə rast gəlmək mümkündür.

Bu köməkçi feillər arasında bəzisi müasir dilimizdə öz müstəqilliyini itirmişdir. ”Leyli və Məcnun” əsərində işlənən mürəkkəb feilləri köməkçi feillərin iştirakına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Birinci tərəfi sadə sözlər ikinci tərəfi köməkçi feillər vasitəsilə yaranan mürəkkəb feillər. 2) Birinci tərəfi düzəltmə feil ikinci tərəfi köməkçi feillər vasitəsilə yaranan mürəkkəb feillər. 3) Birinci tərəfi mürəkkəb feillər ikinci tərəfi köməkçi feillər vasitəsilə yaranan mürəkkəb feillər. 4) Birinci tərəfi izafət ikinci tərəfi köməkçi feillər vasitəsilə yaranan mürəkkəb feillər.

Dissertasiyanın III fəslı “**Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli sözlərin müasir dilimizdə işlənmə səviyyəsi**” adlanır. Bu fəsildə üç yarımfəsildən ibarətdir.

Ümumilikdə tədqiqat zamanı əsərdə istifadə olunmuş alınma sözləri müasir ümumxalq dilinə və ədəbi dilə münasibətdə üç qrupa bölünmüşdür:

1) Müasir Azərbaycan dilində işlənməyənlər, XVI əsrin geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılıq olmayan, yalnız ziyalı təbəqənin anladığı güman edilən kəlmələr: rəhnüma(رهنما)-yol göstərən, şayəstə(شایسته)-layiq, füzun(فزون)-çox artıq və s.

2) Müasir ümumxalq dilinə yad olan, lakin ədəbi dil üçün işlək sayılan sözlər: müjdə(مژده), aram(آرام)-sakit, çöhrə(چهره)-sima və s.

3) Müasir dildə vətəndaşlıq hüququ qazanıb, hamı tərəfindən başa düşülən, ümumxalq dilində və ədəbi dildə geniş işlənmə xarakteri kəsb edən sözlər: bağban(باغبان), viran(ویران)-xaraba, yar(یار) və s.

III fəslin “**Leksik arxaizmlər**” adlanan birinci yarımfəsildə əsərdə işlənmə leksik arxaizmlərdən bəhs olunur. Bu yarımfəsildə leksik arxaizmlər nümunələr əsasında araşdırılmaya cəlb edilmişdir.

Agaz(آغاز) -sözü bəzi mənbələrdə türk mənşəli söz kimi göstəriləndə, əslində fars mənşəli sözdür. Məhəmməd Sadiq Naibi bu ifadəni türk sözü kimi göstərir və “ağaz” kəlməsini başlanğıc, günəş çıxan yer, hər şeyin başlanğıcı kimi qələmə verir. Bu söz əvvəllər dilimizdə işlənsə də, hal-hazırda köhnəlmiş sözlər sırasında yer alır.¹

Cəng(جنگ) - “müharibə” mənasını ifadə edən bu söz, dilimizdə köhnəlsədə hal-hazırda “Bayırşəhər” dialektində pas nəticəsində mis qabın aldığı göy rəng mənasını ifadə edir.²

III fəslin “**Semantik arxaizmlər**”adlanan ikinci yarımfəsildə əsərdə işlənmə semantik arxaizmlər seçilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

¹Məhəmməd S.N. Fars dilində min türk sözü. Bakı: MA Kompani, 2014, s. 11

²Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, s.199

Azar(آزار)- fars dilində “azordən” (incitmək) feilinin köküdür. Həmin dildə o,təhqir, qəm, mənalarında işlənir. Bizim dilimizdə bu mənada istifadədən çıxsa da, xəstəlik mənasında hələ də qalmaqdadır.

Güdaz(گداز)- Əsl mənası “əridilmə” olan bu söz, Azərbaycan ədəbi dili üçün bu anlamda köhnəlmiş sayılır. Lakin Bakının Bayırşəhər ləhcəsində “hiylə”, “fırıldaq”, bəzən isə “bəlaya düşmə” mənasında işlədilir.¹ “Güdaza vermək” ifadəsi hal-hazırda işlənməkdədir. Əsərdə bu söz “ərimək”, “yanmaq” mənasında işlənir.

Mərd-(مرد) fars dilində “kişi”, “ər” mənasında işləndiyi halda, bu söz Azərbaycan dilində “cəsur”, “qorxmaz” mənalarında işlədilir. Fars dilindən gəlmə “mərd” sözü müasir dilimizdə bəzən “mərdi-mərdanə” birləşməsində özünü göstərir.²

III fəslin üçüncü yarımfəslində“**Leksik-fonetik arxaizmlər**”dən söhbət açılır. Leksik-fonetik arxaizmlərdə sözün fonetik qabığına müəyyən səslər arxaikləşir. Lakin sözün adlandırdığı məfhum, hadisə, anlayış qalır. Məsələn: Pişə-peşə (sənət mənasında); şişə-şüşə; toxm-toxumvə s. sözləri misal göstərmək olar. Məsələn;

Çərx(چرخ)-“kainat”, “dövrən” mənalarında işlədilir. Bu mənada Azərbaycan dilində bədii əsərlərdə çox az məqamlarda “çərxi-dövrən”, “çərxi fələk” kimi istifadə edilir. Ən çox “çərx” formasında bu gün işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, fars dilindən Azərbaycan ədəbi dilinə və onun dialekt və şivələrinə keçən sözlərin təhlili göstərir ki, bu sözlər başlıca olaraq gündəlik məişətə, klassik ədəbiyyatda işlənən sözlər sırasına aid alınmalardır. Azərbaycan dialektlərində işlənən bir sıra fars mənşəli sözlərin arxaik leksik vahidlər kimi qorunmasında da fars dilinin müəyyən təsiri olmuşdur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Bundan başqa dissertasiyanın sonunda əsərdə işlənən fars mənşəli sözlərin sözlüyü verilmişdir.

1. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin tərtib, üslub, mövzu baxımından ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri var. Füzuli bu əsərdə çoxlu fars sözləri və söz birləşmələrindən istifadə etmişdir. Belə ki, alınmaların sayca çoxluğuna nəzər saldıqca ərəb alınmalarından sonra ikinci yeri fars mənşəli sözlər təşkil edir.

2. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan-fars dil əlaqələri dərin ictimai, iqtisadi, siyasi köklərə əsaslanır. Tarixən yanaşı təşəkkül tapmış Azərbaycan və fars dilləri bir-birinin inkişafında və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Buna sübut olaraq müasir

¹Şirəliyev. M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, s.182

²Məzəmli F. Azərbaycan dilində fars sözləri lüğəti. Bakı, 2004, s.15

Azərbaycan ədəbi dilində fars dilinə məxsus çoxlu leksik alınma sözlərin mövcudluğudur.

3. “Leyli və Məcnun” əsərində üslubi cəhətdən maraq doğuran, mürəkkəb quruluşlu sözlərin çoxu isim, sifət, zərfə aid leksemlərdir. Bundan başqa əsərdə fars mənşəli sözlər və Azərbaycan dilinə məxsus feillərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillərə də rast gəlinir. Lakin bu feillərin bir qismi arxaikləşmişdir.

4. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində təxminən 1076 (təkrarsız) fars mənşəli söz işlənmişdir. Ümumilikdə əsərdə təxminən cəmi 2100 (təkrarsız) ərəb və fars sözü işlənmişdir. Fars ədəbiyyatının qüvvətli təsirinə baxmayaraq “Leyli və Məcnun”da ərəb mənşəli sözlər fars mənşəli sözlərə nisbətən çoxdur.

Əsərin əsas məzmununu dissertantın aşağıdakı məqalələrində özəksini tapmışdır:

1) Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində fars mənşəli sözlər və onların sinonimləri. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı-2011. səh.464-473

2) Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli sözlərin semantik mənaya görə qruplaşdırılması. Filologiya məsələləri. №7.2016. səh.248-252

3) Lexical features of persian origin antonyms used in “Leyli and Majnun” poem of Fuzuli. Proceedings of young scientists №13.2016. page.184

4) Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində arxaikləşmiş fars mənşəli sözlər. Terminologiya məsələləri. №1. Bakı-2016. s.132-139

5) Azərbaycan sözlük fonunun oluşumunda Füzuli'nin yeri. “Türük” Uluslararası dil, edebiyat ve halkbilimi araştırmaları dergisi. Haziran 2016. s.254-257

6) Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən omonimlər. Filologiya məsələləri №4. Bakı-2016. s.124-129

7) Лексико-семантические особенности произведения Мухаммеда Физули «Лейли и Меджнун». «Балтийский гуманитарный журнал» 3(16).Том 5. 2016 г.стр.28-31

8) Сложные глаголы в произведении «Лейли и Меджнун» Мухаммеда Физули. Вестник Днепропетровского Университете им. Альфреда Нобеля. Серия: филологические науки 1 (13)2017. стр.91-94

9) Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli mürəkkəb sözlər. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqatlar” jurnalı. Bakı-2017 №3 səh.62-67

10) Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən fars mənşəli sözlərin poetik mətndə mənə xüsusiyyətləri. Akademik Ağamusa

Айнура Ахмедага кызы Мамедова

**Персидская лексика в произведении Мухаммеда
Физули "Лейли и Меджнун"**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена изучению особенностей персидской лексики в произведении Мухаммеда Физули "Лейли и Меджнун" ее структуры и семантики. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и словаря.

В введении обоснованы актуальность и важность изучения темы, определены объект, цель и задача, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, дается информация о научной литературе.

В первой главе диссертации изложены лексические особенности персидской лексики, использованной в произведении, в подглавах исследованы синонимы, омонимы и антонимы.

Во второй главе диссертации выявлены структурные и семантические особенности персидской лексики в указанном произведении. В данной главе дается структурная и семантическая классификация указанной лексики выявлены производные и сложные слова, определены типы значений между компонентами.

Третья глава диссертации называется "Степень использования персидской лексики из произведения Мухаммеда Физули "Лейли и Меджнун" в современном языке". В этой главе были исследованы и сгруппированы архаизмы по лексическому, семантическому и лексико-фонетическому параметрам.

В заключении диссертации подведены основные итоги исследования и сделаны научно-теоретические выводы.

Aynura Ahmadaga Mammadova

**Words of Persian origin in Mahammad Fuzuli's
"Leyli and Majnun" work**

SUMMARY

The dissertation work is dedicated to the definition of the lexical peculiarities, similar and different features of the words of Persian words and disclosure of the semantic processes occurred in the language of the work from the synoymic, homonym, antonym standpoint. The dissertation work consists of an "Introduction" three chapters, the conclusion, the list of references and the appendix to the work.

In the introduction the actuality and the importance of the theme is proved, the objet, the aim and its major functions, also the scientific innovation, practical value are identified, is given the brief review of the scientific literature.

In the first chapter is dealt with the lexical features of the words of Persian origin used in the work. Persian synoym, antonyms, homonyms used in the work are researched.

The second chapter displays the structural and semantic features of the words of Persian origin and is classified into two half-chapters by derivative and compound words.

In this chapter the derivative and compound words used in the work are researched for their material basis, relationship between the form and content, features of the meaning of the components, types and relationship among components.

The third chapter of the dissertation work is named "The level of the usage of the words of Persian origin used in Mahammad Fuzuli's "Leyli and Majnun" work in our modern language". So, the archaisms used in the work are researched and classified into three groups by lexical, semantic, lexical-phonetic divisions.

In the conclusion of the dissertation, the results of the research are summed up and theoretical.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙНУРА АХМЕДАГА кызы МАМЕДОВА

**ПЕРСИДСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
МУХАММЕДА ФИЗУЛИ "ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН"**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018